

YANAYOUDHI KUYAONA MAFUMBO NA VIJEMBE VYA KISWAHILI¹

SAUDA SHEIKH

In Swahili language proficiency is measured in terms of a speakers knowledge and use of methali (proverbs), misemo (sayings), mafumbo (riddles) and vijembe (sharp comments). The aim of the paper is to show the different uses of **mafumbo** and **vijembe**. Their meanings are at first sight hidden to the addressee, but understood in the context of their use. **Mafumbo** can be used as teasing, as circumscription for parts of the body of which it is taboo to speak of, as moral reprimands and warnings, and as a secret language between intimate partners or groups of people. **Vijembe** - "What cuts more than a knife? - "the tongue" - are used on kanga and in newspapers. An important feature of **vijembe** is that it always asks for an answer, therefore has a strong aspect of competition.

Kama Waswahili wanavyosema (1) *Fumbo mfumbie mjiinga mwerevu hilitambua*. Katika lugha ya Kiswahili ufasaha hupimwa hasa kwa kutumia methali, misemo, mafumbo na vijembe. Methali na misemo haina ukali kama mafumbo na mafumbo hayana ukali wa kukata kama vijembe. Neno lenyewe vijembe linatuambia kuwa maneno hukata kama kijembe kwa makali yake. Si rahisi kufahamu vijembe vya Kiswahili hata kidogo Tukitaka kufahamu inatubidi tuje kamili utamaduni wa Waswahili. Pia hatuwezi kufahamu bila kujua hali ya jamii hii – tabia kifikra, kiroho na hisia za nafsi.

Vijembe hutumika hasa kuongeza uchungu wa fumbo kwa yule anayefumbiwa fumbo. Ufasaha wa lugha ni nini? Kwa Mswahili hali ya juu kabisa ya ufasaha ni kuweza kutumia lugha isiyowazi. Kutumia lugha ya ndani. Huanza kwa methali, misemo, mafumbo na humalizikia kwa vijembe. Ufasaha wa mse maji hautimii kama hajui kutumia mbinu hizi za lugha. Lugha yake huonekana chapwa kabisa. Mbinu hizi za lugha zinaonyesha pia busara ya mtu.

Methali na misemo ina umbo maalum na kila mtu anaijua Mengi yameandikwa kuhusu methali na misemo. Vitandawili pia ni aina ya mafumbo katika jamii. Hivi pia viro na vinajulikana. Lakini vijembe havikuandikwa, hubuniwa tu na mse maji papo hapo jambo linapotokea au hali ikihitaji. Pili vijembe havina umbo maalum. Inawezekana kuwa ni mazungumzo ya watu wawili au sentensi moja tu. Shairi au maneno machache tu.

Kwa kawaida mtu anapopigwa kijembe hajibu pale pale hata akiwa na hakika kuwa kijembe kile anapigwa yeye. Sababu ni kwamba itaonekana kuwa anakubali yale anayotuhumiwa. Kama mwerevu atajibu baadaye. Kwa namna hii tunafahamu kwa nini vijembe havikuandikwa na kwa nini watu wachache tu wanaovijua vijembe. Kwanza ningependa kuelezea aina mbali mbali ya mafumbo na vijembe.

¹ This paper was first presented at the 5th Swahili-Kolloquium in Bayreuth, May 1993

1. Mafumbo

A. Mafumbo ya uchokozi

Kuna aina kadhaa za mafumbo kama vile tukiangalia nyimbo za Kiswahili tutaona kwa kawaida ni mafumbo matupu. Tukisikia mwimbaji anaimba kuhusu mapenzi yake juu ya zabibu au tini tunafahamu mara tu kuwa hakusudii zabibu au tini tunazozila. Mafumbo huwa magumu kuyatambua pale yanapotumika katika lugha ya ndani kabisa. Kwa mfano nyimbo iitwayo (2) *S(h)indano yake haidundi* au (3) *Kisu chako hakipati siniharibie nyama*. Nyimbo kama hizi humpa msikilizaji maswali mengi. Shindano ni nini? Kisu ni nini na nyama ni nini?

B. Maneno yaliyo mwiko

Mafumbo hutumika pia kuelezea maneno yaliyo mwiko katika jamii ya Waswahili kama vile sehemu za mwili. Kwa mfano mwanamke mnene anapita njiani na marafiki wawili wanamsema kwa mafumbo. Mmoja angeweza kusema hivi: "Je, umeiona (4) *ngazi ya balozi*, Bwana?" Wa pili angeweza kujibu "Kweli Bwana, ngazi nzuri ya mti madhubuti, mti asilia". Wa kwanza anajibu: "Unafikiri itakuwa rahisi kuipanda?" Wa pili: "Sijui Bwana, kazi pevu lakini jaribu bahati yako". Mtu akisikia mazungumzo kama haya si rahisi kujua kwamba watu wawili hawa walikuwa wakizungumza juu ya sehemu fulani ya mwili wa mwanamke.

C. Mafumbo kama maonyo

Mafumbo hutumika pia kama maonyo kwa wale ambao wanaheshimiwa katika jamii kwa mfano watawala, wanasiasa na kadhalika. Jamii ikitaka kuwaeleza jambo ambalo si zuri, au kasoro walijonayo katika wajibu wao mafumbo hutumika. Kwa mfano wakati wa Ukoloni huko Afrika ya Mashariki kulitokea mashairi mengi ya mafumbo na vijembe. Nitawasomea ubeti mmoja wa shairi liitwalo "Sasa nyuki wameshika wanamtafuna simba".

Nyuki wamekusanyana	wote wakakutanika
Maneno kuambiyana	na ahadi kuiweka
Ya kuwa watashikana	wadai chao haraka
Sasa nyuki wameshika	wanamtafunu simba.

Hapa tutaona bila shida kwamba nyuki ni wananchi ambao wameazimia kupata uhuru wao. Nyuki ni mdudu mdogo na pekee hana nguvu za kumshinda simba – yaani mkoloni. Lakini pamoa nguvu zao ni hatari kwa simba. Mashairi ya mafumbo na vijembe yalitumika pia kuwaonya wanasiasa ambao ni mahaini, yaani (5) *watimbakwiri*. Kitimbakwiri ni mtu ambaye hutumia cheo chake au ujuzi wake kujipatia faida fulani binafsi bila ya kufuata kanuni za uma wa nchi yake. Hapa nina ubeti mmoja wa shairi la watimbakwiri

Ni hawa watimbakwiri	tuwafanye kitu gani
Nauliza washairi	nipate juu yakini
Na ikiwa ni ya siri	nitakuja ofisini
Hawa tuwafanye nini	hiyo siku ya uhuru

Hili neno mtimbakwiri au mara nyingine kitimbakwiri ni neno la kupendeza kwani linatokana na maneno mawili kitimba yaani ni jambo au neno linaloumiza na kwiri labda inatokana na neno kuwili.

D. Mafumbo kama lugha ya siri baina ya watu wawili, ukoo au kikundi cha watu wanaojuana vizuri

Sasa ningependa kuwatolea kisa ambacho kilitokea katika ukoo mmoja. Saa za mchana^z ni wakati ambao Waswahili hula chakula kikubwa. Na kwa kawaida si vizuri kumtembelea mtu wakati huu bila ya udhuru maalum. Kuna watu ambao wana tabia mbaya hasa kupandia chakula cha watu wakati wa adhuhuri. Juu ya hayo mgeni huyu asiyependwa akifika wakati wa chakula, hukaribishwa. Mkasa үfuatao ultioka katika ukoo mmoja. Huyo mgeni ambaye hakualikwa alipofika na kuwakuta wenyeji wa nyumba wanakula alikaribishwa. Na mara tu alianza kupapia yaani kula kwa haraka sana. Basi mmoja katika watu wa ukoo huu alianza kusema: "Mwaka huu tume fikiwa na nzige wengi, wanakula mazao yetu yote, wanatuangamiza kweli". Hiki kilikuwa kijembe kikali sana

E. Majina ya watoto

Katika mila na desturi za Waswahili watoto hupewa majina ya mafumbo kama vile Siajabu, Mtayaona, Sikitu Majina kama haya ya mafumbo hueleza hali ya mazingira alipozaliwa mtoto. Kwa mfano kama mwanamke fulani kwa muda mrefu baada ya kuolewa hakupata mtoto, hata jamaa na marafiki wakaanza kumsengenya. Na mara tu baada ya miaka kupita akapata mtoto. Ndipo mtoto hupewa jina kama "Bahati" au "Siajabu". Majina ya mafumbo yenyе masimango na masengenyo huitwa watoto pale ya kiwepo matatizo katika ukoo au jamii. Mfano mwengine ni jina "Sijali". Hii inaonyesha tu kama mama anataka kutoa ujumbe kwa jamii kwamba hajali wayasemayo. Na hii ndio dhamiri hasa ya majina ya mafumbo.

2. Vijembe

Kuna kitandawili kisemacho (6) *kinakata kama kisu* = ulimi. Waswahili husema (7) *ulimi unauma kuliko meno* kwa maana unaweza kumuumiza mtu kwa maneno makali ya mafumbo. Methali ya pili inayoeleza ukali wa maneno ni hii – (8) *Maneno makali yavunja mfupa* – yaani maneno makali huweza kumuumiza na kummaliza mtu kabisa. Mara nyingi vijembe hutumika kuongeza maumivu na siyo kuficha yale uyatakayokusema tu.

A. Vijembe hutumika katika kanga

Wanawake wa Kiswahili wanasisika hasa kwa kutumia vijembe. Mara nyingi maneno ya vijembe hutokea katika kanga. Wanawake wana desturi ya kupeleka vijembe au mafumbo kwa mchapishaji kanga na baadaye kanga zile hupelekewa yule mtu aliye kusudiwa kupigwa kijembe kile. Vijembe au mafumbo yanayotokea katika kanga (9) *Pilipili usiyoila inakuwashia nini?*

Kijembe hiki hupigwa mtu ambaye anajitia katika jambo lisilomhusu (10) *Samaki akioza usimtupe mtafutie viingo umkaushe watakuja wenzio mchukua uje ujute* Watakuja kuchukua wenzio uje ujute Fumbo hili lina maana kwamba ikiwa jambo limeharibika basi usikate tamaa tafuta njia ya kulitengenezatengeneza au huenda mwenzio akalichukua yeze. (11) *Lao du la wenzao midomo juu* Yaani jambo lako baya hulisemi lakini baya la mwenzako unalitangaza

B. Vijembe katika magazeti

Katika gazeti moja la Unguja ambalo lilitokea kila wiki kulikuwa na sehemu maalum kwa wasomaji kupeleka malalamiko yao Na malalamiko haya yalitokea kwa njia ya vijembe Sehemu hii iliitwa “yanayoudhi kuyaona” Ilikuwa ni sehemu ya kufurahisha sana Wasomaji waliweza kupigana vijembe kama wapendavyo bila kutumia majina yao Na kama desturi ya Waswahili ilivyo katika mashairi ni kujibizana, basi walijibizana pia kwa vijembe Mara nyingi tunaona makala yanayoanza kwa maneno ya vijembe

Kwa mfano:	Wasemayo na watendayo Wanayoyasema tumeyasikia Aliyelala ameshaamka, na kadhalika
------------	---

Katika gazeti nilikuta pia kisa hiki: *Karamu kubwa*

Jumatano adhuhuri Sheikh Abdul Rauf alimkaribisha Bwana Khamis kwa chakula cha mchana na akawaalika rafiki watatu Na mmoja wao ni yeze mwenyewe Tunaweza kuona wazi kwamba hiki kilikuwa kijembe kwani karamu haikuwa kweli kubwa Na aliyealikwa ni mgeni na mtu mmoja mwengine tu Kuna uwezekano kuwa hata haikufanywa karamu yoyote

Kisa cha pilii: *Babu na mjukuu*

Mjukuu: Mbona siku hizi naona vioja visivyotambulikana vinatangazwa katika vijigazeti vipyaa vilivyotokeza ghafla?

Babu: Mjukuu wangu, huna habari kwamba mwaka huu yanafanywa majoribio kuwapa ruhusa wendaazimu kutoa magazeti ili zitambulikane fikra za hao wendaazimu?

Sehemu ifuatayo ni baadhi ya “yanayoudhi kuyaona” Yanayoudhi kuyaona ni visa vifupi ambavyo mwisho wa kisa kinachoeleza yanayoudhi mtu hupigwa kijembe kwa kupewa jina linaloonyesha taswira fulani

1. Kumwona msichana anayependa kila jioni kujipamba na kujitia mafuta mazuri na kupitapita mbele ya baraza iliyojaa wanaume (12) *Nzi asiyeweza kuruka*
2. Kumwona mtu ambaye mbele ya hadhara ya watu anatumia lugha chafu na kuhisi kwamba ni jambo la kuchekesha (13) *Nguruwe mwitu*
3. Kumwona mtu anayependa kwenda karamuni bila kualikwa na baadaye akajigamba kwamba yeze ni hodari kweli (14) *Ndama aliyekosa maziwa*

Mwisho ningependa kuwatolea mfano mmoja wa kijembe Msichana mmoja ambaye ni mgeni mjini alikutana na wasichana wa mtaani Huyu msichana mgeni aliquwa amevaa viatu ambavyo

vina visigino vinene na virefu. Katika mji ule hawakuujua mtindo huu na waliona ni jambo la ajabu kucaa visigino namna ile. Kwa hiyo wale wasichana wa mtaani wakaanza kusema: "Ah, umeona (15) *matendegu*". Yule wa pili akajibu: "Ndio nimeyaona". "Unafikiri kitanda chetu ni kizuri, unakionaje?" "Ah! Kitanda cha Ulaya ni shida hapa kwetu" Hiki kilikuwa kijembe alichopigwa yule msichana mgeni Kufahamu au kutofahamu kijembe kile inategemea ufasaha wake wa lugha Kwanza inambidi ajue tendegu ni kitu gani. Tendegu ni mguu mnene wa kitanda cha zamani cha Kiswahili Kwa hivyo viatu vyake viliitwa matendegu Kitanda cha Ulaya hapa ilikusudiwa ni yule msichana mwenyewe kwani alikuwa mgeni aliyetoka Ulaya

Tamati

Tumeona kwamba vijembe hutumika kuwaarifu watu jambo ambalo linaudhi, tena vijembe hupigwa mbele ya watu wengi na sio baina ya watu wawili tu. Kuna watu ambao hupenda kuwapiga wenzao vijembe bila sababu yoyote. Wengine hufanya hivyo ili kulipiza kisasi kutockana na maudhi fulani waliyofanyiwa. Tunaweza kujiuliza kwa nini Waswahili hutumia vijembe na hawapendelei kutumia lugha iliyowazi katika hali ya kulipiza kisasi? Kwanza katika utamaduni wa Kiswahili inakatazwa kutumia lugha chafu. Pili ukimpiga mtu kijembe hana ushahidi wowote kuwa kijembe kile alikusudiwa yeye Kwa hivyo ugomvi bayana unaweza kuepukwa. Tatu kupiga kijembe kunaonyesha fani na ufasaha wa lugha

